

VÖRÖS KATALIN

Millenniumi hangulatban. Az ezredéves kiállítás és az iparoktatás¹

A tanulmány a magyar iparoktatási intézmények (ön)reprezentációját vizsgálja a millenniumi ezredéves kiállítással kapcsolatban. A dualizmus korszakában létrejövő modern, magyar oktatási rendszer saját intézményeinek képzési céljaiban és működésében egyszerre játszottak szerepet a modernizációs és a nemzetépítési törekvések. A 19. század utolsó harmadára elért eredmények és sajátosságok koncentráltan jelentkeztek az ezredéves országos kiállításon, illetve az azzal kapcsolatos szövegekben. A millenniumi Magyarországot és az ünnepségsorozatot bemutató kortárs beszámolók és kiadványok jelentik jelen kutatás elsődleges forrásait, amelyek több szempontból is relevánsak lehetnek a történeti megismerés számára. A szövegek vizsgálata hozzájárul az egyes képzésformák, illetve a magyar államiságot középpontba állító megemlékezések bemutatásához, ezzel a korabeli társadalom és mentalitás, árnyaltabb megismeréséhez is.

Kulcsszavak: nemzetépítés, iparoktatás, neveléstörténet, millenniumi kiállítás

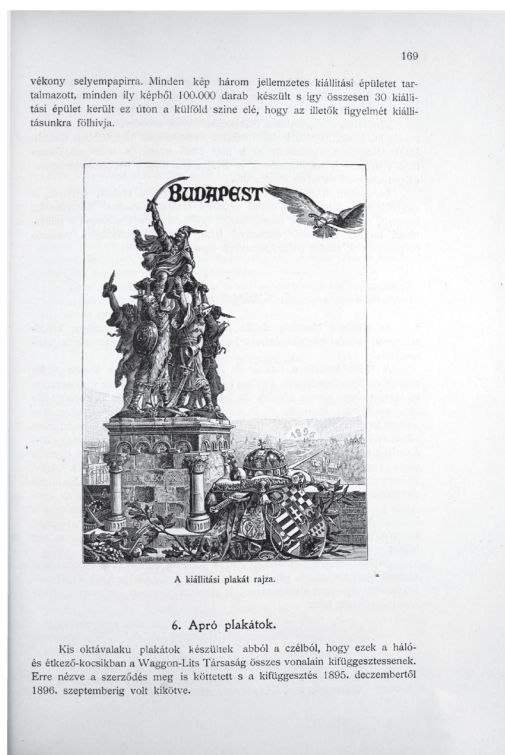
A magyar szimbolikus politizálás addigi történetének legimpozánsabb éve az iparoktatási rendszer számára is kiemelkedő jelentőségű időszak volt. Az 1896-os emlékvénben zárult le ugyanis a modern iparoktatási rendszer kiépülésének első jelentős szakasza, ekkorra sikerült tisztázni a Vallás- és Közoktatásügyi, valamint a Kereskedelemügyi Minisztériumok feladatköreit, illetve az egyes intézmények felügyeleti kérdését. A Kereskedelemügyi Minisztériumon belül is kiépült az iparoktatási osztály, élén Sztéryny Józseffel, aki a szakoktatás egyik meghatározó alakjává vált a korszakban. Az állami szerepvállalás megerősödésének is köszönhetően, létrejött egy egységes, összehangolt, közös fejlesztési terveknek alárendelt képzési rendszer, köszönhetően többek között az Országos Iparoktatási Tanács sokrétű munkája révén, az 1890-es években megjelenő tantervi és szervezeti reformoknak, illetve az új tankönyveknek. A sokféle nemzetközi mintából és képzéstípusból egyre jobban kikristályosodtak a magyar iparoktatási intézmények sajátos típusai (felső ipariskola, ipari szakiskola, nőipariskola, iparmúzeum stb.). Az ipariskolák az ország modernizálásának, a gazdaság fejlesztésének lehetséges eszközeiként értelmeződtek, de mint (főként) állami oktatási intézmények a magyar hatalmi elit nemzeti integrációs törekvéseibe is illeszkedtek. Az egymással versenyt futó nemzetek számára a 19. században a különböző nemzeti, világ- és nemzetközi kiállítások olyan reprezentatív fórumot jelentettek, amelyeken pozitív önképüket tárhatták a világ (és nemzeti kiállításokon főként saját országuk) elé, a gazdasági és kulturális eredményeik hangsúlyozásával, ily módon is erősítve pozícióikat a riválisaikkal szemben (SZÉKELY, 2012: 9-10).

„A honfoglalás első ezredéve bevégeződött. Jól végződött be. A magyar nemzet rátalált önmagára. [...] Ámde az új ezredév az új honfoglalás korszaka fog lenni. Amit diadalmas fegyver ezer év előtt meghódított, amit annyi vérhullatás visszahódított, az egygé lett Magyarország új meghódításra vár, a szellem az ész, a munka teremtő eszközeivel.”²

A millenniumi Magyarországot és az ezredéves kiállítást bemutató kortárs beszámolók és kiadványok³ fontos primer forrásai lehetnek a történeti megismerésnek, lehetőséget adhatnak az egyes képzésformák önreprezentációjának és korabeli recepciójának megragadásához is. A beszámolók közül több a Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Történeti Gyűjtemények Osztályán is megtalálható, melyek jelen írás alapját is képezik. Az alábbiakban röviden ezek alapján kívánjuk bemutatni a magyar iparoktatás ezredéves kiállítási anyagának egy-két jellegzetes vonását.

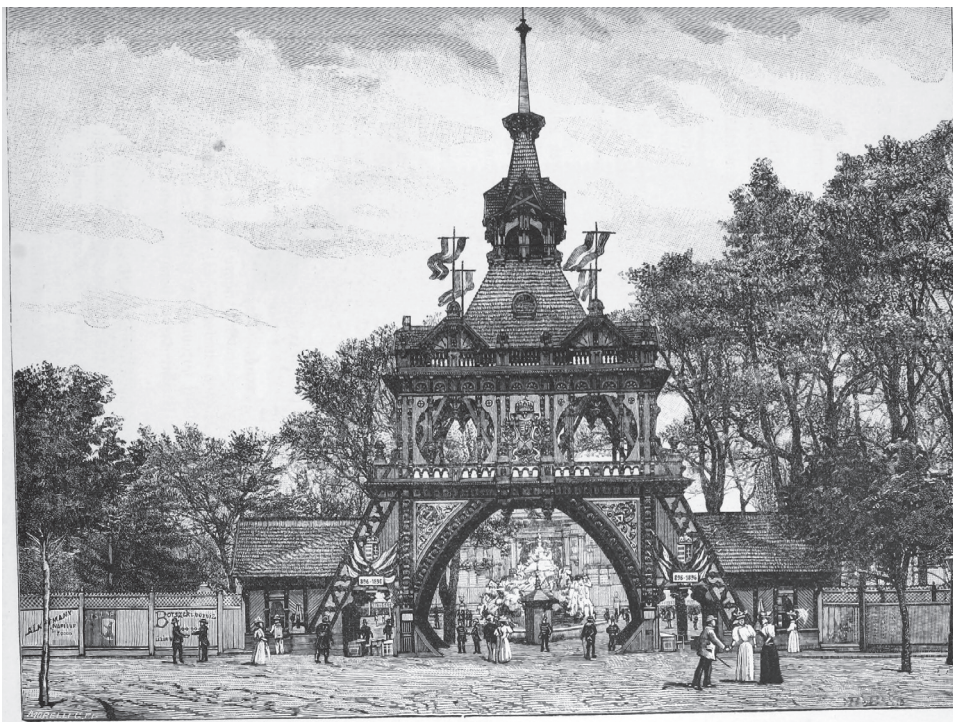
A magyar államiság ezredik évfordulója

A parlament 1892-ben határozott (1892. évi II. tc.) a magyar államiság ezredik évfordulójának méltó megünnepléséről. Ekkor még 1895-öt jelölték meg a millenniumi emlékévként, végül azonban a túl közeli időpont, valamint számos konkurens európai nagyszabású kiállítás miatt az ünnepsorozat egy évvel eltolták (1893. évi III. tc.). Az emlékévkapcsán számos infrastrukturális és kulturális beruházásra került sor, mint például két új budapesti híd és a kontinens első földalatti vasútjának átadása, az Országház és a Kúria épületeinek valamint 400 új magyar tannyelvű állami elemi iskolának felépítése, vagy a Vaskapu szabályozása (KÖVÁRY, 1897: 237-254; SZABÓ, 2001: 44-45.),

1. kép: Az ezeréves millenniumi kiállítási plakát rajza

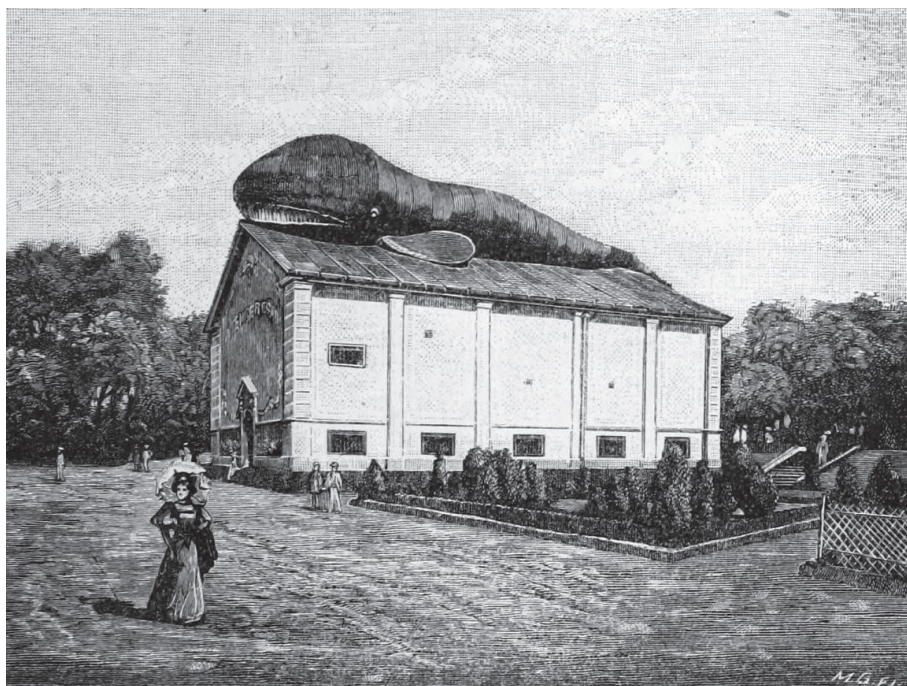
Az millenniumi ünnepek központi helyszíne Budapesten, a Városligetben megrendezett ezredéves kiállítás volt. 1896. májusától, a féléves fennállása alatt, a látogatók száma meghaladta az 5 millió főt (SCHMIDT, 1897: 154.). A kiállítás az egyes gyárak és üzemek számára fontos „reklámlehetőséget” jelentett, amelyet igyekeztek is minél jobban kihasználni.

2. kép: Az ezredéves kiállítás egyik főkapuja

A millenniumi készülődés jegyében jelent meg 1894-ben az Iparosok Olvasótára című ismeretterjesztő kiadványsorozat első száma is, amelyben Gelléri Mór részletesen ismertette az ezredéves kiállítás tervezetét, illetve a jelentkezéssel kapcsolatos tudnivalókat (költségek, határidők stb.) (GELLÉRI, 1894). A kiállítás tervezetét közreadó Gelléri előképében nem a historizáló szemlélet domborodott ki, hanem a modernitás emberének jövőorientáltsága. A részvételre buzdító soraiban szinte állandó refrénként tér vissza, hogy „Gondoljunk a jövőre!” A felszólításban megjelenő „jövő” egyszerre jelenti a szöveg keletkezéséhez viszonyított jövőidőt képviselő kiállítás idejét és az azon túlmutató távoli jövőt is. Arra buzdít, hogy látogassunk el 1896-ban Budapestre, amely szinte az ígért földjeként jelenik meg, hiszen „Lesz itt ez alkalomra olcsó lakás, olcsó ellátás, józan vezetés és okos tanácsadás mindazoknak, akik nem mulatni, hanem tanulni jönnek fel a székesfővárosba.” (GELLÉRI, 1894: 51.) – mert amit ott „tanulhatunk, annak egy egész életen át hasznát vehetjük. És amit itt látunk és tapasztalunk, annak gyümölcsét élvezni fogja minden iparos a maga szakmájában.” (Uo.). A szinte biblikus kép, illetve párhuzam itt nem ér véget, hiszen különösen fontos, hogy mindenkinek saját erejéből kell eljutnia a nemzeti dicsőség eme „megálmodott” színhelyére, nem mások – az állam vagy az önkormányzat – által nyújtott segítség útján. Gelléri szerint még elegendő idő áll rendelkezésére minden iparosnak, hogy kellő takarékossgal tudja gazdálkodni a részvétel költségeit, hiszen az „örökké dicsősége lesz a magyar nemzetnek és minden magyar embernek, aki komolyan és értelmesen akár mint szemlélő, akár mint tényező részt vesz a munka e megszentelt nagy ünnepén...” (Uo.) – és ezzel megérkeztünk a munka modern ember életét

átfogó profán szakralitásának nemzeti színpadára. Az 1893-as chicagói világkiállítás óta az egyes nemzetközi és országos „seregszemléknek” egyre inkább a nevelő-szórakoztató jellegük kezdett dominálni. Az 1896-as magyar kiállításon is érződtek a tengeren túli hatások, hiszen az erőteljes szakmai oldalán kívül fontos szórakoztató jellege is volt, külön mulató negyedek alakították ki a látogatók számára, illetve az érdeklődők kipróbálhatták, hogy milyen lehet az utazás egy léggömbön, illetve villamos vasúton (SZÉKELY, 2012: 110-111.; VARGA, 2017: 37).

3. kép: Tengeri akvárium az ezredéves kiállításon

Az oktatásügyi főcsoport

A kiállítás központi elemei a modernitás és a múlt voltak, ennek megfelelően történeti és jelenkori részekre tagolódott. Utóbbit további húsz főcsoportra osztották, köztük a III. Oktatásügyet bemutatóra, melyen belül az iparoktatás külön alcsoportot képezett. Az oktatási intézmények eredményeinek csokorba gyűjtése nemcsak az érdeklődők informálását és a szakmai kapcsolatok elmélyítését szolgálta, hanem az egyes iskolákat saját intézeti kultúrájuk, önképük megfogalmazására is sarkallta. Egy nagy egész részeként jelentek meg, a magyar nemzeti kultúra építőköveiként. Pákei Lajos kolozsvári ipariskolai igazgató ünnepi beszédében így fogalmazott: „És most, midőn a millennium nagy nemzeti ünnepélyén nem csak hazánk fennállásának, de egyszersmind kézmű, gyári iparunknak az utolsó évtized alatti óriási fejlődése tényét is ünnepeljük, mi is részt kérünk ebből, mert úgy érezzük, hogy ezen fejlődéshez az ipari szakoktatás intézményeivel erőnk és tehetségünkhöz képest mi is hozzájárultunk.” (PÁKEI, 1896: 19.)

Az oktatásügyi csoport 857 (ebből 160 magán) kiállítója összesen 2580 négyzetméter alapterületen került elhelyezésre. A közoktatásügy számára felállított csarnok három hajós

antik építészeti stílust megidéző épületének jobb hajójában kaptak helyet az ipari- és kereskedelmi iskolák. Az egyszerű, oszlopcsarnokokkal díszített pavilont a kiállítás műszaki osztályának vezetője, Bierbauer István építész tervei alapján építették fel (SCHMIDT 1897: 48; 124). Az oktatásügyi csarnokon kívül, az érdeklődők a főváros pavilonjában is találkozhattak szakoktatási intézményekkel (a székesfővárosi iparrajziskolával és a III. kerületi nőipariskolájával). Az adott alcsoportban összesen 100 (köztük állami, egyesületi és magán) kiállító anyaga szerepelt a tárlatban (SZTERÉNYI, 1898: 760). A kormányzat külön hangsúlyt fektetett arra, hogy a magyar kultúra mulékony millenniumi „emlékművét” lehetőség szerint minél többen meg tudják tekinteni. Különböző – Gelléri Mór által is ígért – kedvezményeket (utazás, szállás, étkeztetés stb.) biztosítottak a fővárosba utazó diákoknak és kísérőiknek, így legkevesebb 13 ezer rászoruló tanulónak tették lehetővé a részvételt a fennmaradt adatok tanúsága szerint (SCHMIDT, 1896: 164-166).

Az iparoktatási kiállítás

„Ha általánosságban kell jellemeznünk a kiállítás ezen részét, úgy azt a legszigorúbb bíráló alapján is sikerültnek kell elismernünk. Voltak ugyan részei, melyektől ezt az elismerést megtagadnánk, de elvégre ez csaknem természetes is.” (SZTERÉNYI, 1898: 760-761) Szterényi József beszámolója természetesen nem mentes a millennium körüli nemzeti narratíva hazafias hangvételeitől, de fontos kritikai észrevételeinek is teret enged. A legtöbb bíráló a tanonciskolák szereplésével kapcsolatban került megfogalmazásra. A problémákat főként az egész iskola-típusra vonatkozó átfogó bemutatás hiányában, illetve a taneszközök szerepeltetésének mellőzésében jelölték meg, ami a zsűri értékelésében is megmutatkozott (SZTERÉNYI, 1898: 762). A kritikus hangnem a kortárs füleknek sem lehetett újszerű, hiszen a tanoncoktatás a szakképzés legproblémásabb és legtöbbet bírált területének számított (lásd NAGY P. T., 1999; VÖRÖS, 2013).

Az iparoktatási alcsoport eredményes szereplését – nem mellékesen – az is nehezítette, hogy az eredetileg meghatározott kiállítási területhez képest jóval kisebb helyet kaptak az oktatásügyi pavilonban. A kiállító iskolákat viszont erről csak késve tájékoztatták, így azok az eredeti nagyobb területhez igazították bemutatni kívánt anyagaikat. A homonnai faipari szakiskola 1896-ban megjelent értesítőjében is olvashatjuk, hogy az egyeztetéseken eredetileg *„14 m² szobátér és 3 m² faltér engedélyeztetett”* a szakiskola számára, de végül – pontosan nem megjelölt okokból kifolyólag – csak fele akkora területen helyezhették el a tervezett kiállítási darabjaikat, ami meglehetősen zsúfoltságához vezetett. *„A bútorokat egy szögletben összezsúfolva elhelyezni. Ilyen kedvezőtlen elhelyezés miatt természetesen az egyes tárgyak kevesebbet mutatnak, mint amennyit azok valójában érnek. Mindennek dacára miután volt alkalmunk a többi szakiskolák kiállításait is végigtanulmányozni, minden dicsekvés nélkül elmondhatjuk, hogy szakiskolánk kiállításával nem vallott szegényt, hanem bátran kiállja a versenyt hazánk bármely ilyenemű szakiskola kiállításával.”* (KOVÁTS, 1896: 19.) Az iskola értesítőjében olvasható önmentegetés akkor válik igazán érthetővé, ha összevetjük Szterényi József ismertetését a homonnai iskola szerepléséről és oktatási jellegéről, amit a leggyengébbek közé sorolt. Az oktatás struktúrájának állami revíziója itt különösen indokolttá válik az iparoktatási főigazgató érvelésében: az 1880-as években alapított, eredetileg fafaragó homonnai faipari szakiskola *„[j]ellege mindaddig, míg az állam át nem vette, nem volt megállapítható, iránya épp oly ferde volt, mint az annak idején meglehetősen nagy számmal alapított fafaragászati tanműhelyeké általában, mely irányt fenntartani teljes lehetetlenség volt.”* (SZTERÉNYI, 1898: 776.)

Az ezredéves kiállításon szereplő iparoktatási intézmények közül a legpozitívabb kép, nem meglepő módon, az új, államilag szabályozott és egységesített tantervet követő ipari szakiskolákról, valamint felső ipariskolákról rajzolódott ki Szterényi beszámolóiban

(SZTERÉNYI, 1898: 770-794; 1897: 587-618). Ezen iskolák valóban következetesen végiggondolt, koncepciózus, modern képzést nyújtó intézményeknek számítottak. Jóllehet, miként ez a kiállítási anyagokon is látszott, az egyes intézmények az egységes szervezeti és tantervi szabályzat bevezetésében eltérő szinten álltak. Az iparoktatási szakcsoporton belül a legnagyobb teret a felső ipariskolák kapták, mint a hazai középfokú szakképzés legmagasabb színvonalon működő intézményei. Ezekben az iskolákban öltött leginkább testet a modernitás a képzés struktúrájában illetve tartalmában. Egyértelműen mintáértékű intézményként tekintették rájuk, amit a kiállításon technológiai felkészültségükkel is prezentáltak. A budapesti felső ipariskola infrastrukturális és szellemi modernitását demonstrálták a nagy számban kiállították korszerű gépek, műszaki eszközök és szerszámok, különösen a többi iskolához viszonyítva (SZTERÉNYI, 1898: 786-794.).

4. kép: A körmöcbányai Csipkeverő tanműhely, a budapesti Technológiai iparmúzeum és a budapesti Állami felső ipariskola kiállítási anyagai az ezredéves kiállításon.

A legtöbb ipariskola az elméleti oktatás szemléltetéséhez tankönyveket, füzeteket, falitáblákat, tanmeneteket, rajzmintákat és tanulói rajzokat vonultatott fel. A tárlat anyagának nagyobb része a gyakorlati oktatással összefüggő tárgyakkól – többnyire kész vagy egy rész munkafolyamatot bemutató termékből –, illetve az oktatás tervszerűségét bizonyítandó tanmenetekből állt össze (SZTERÉNYI, 1898: 772; 1897: 606-618.).

A millenniumi kiállításon szereplő 9 nőipariskola⁴ sem aratott osztatlan sikert, Szterényi meglehetősen bírálóan írt szereplésükről és tevékenységükről is az 1897-es beszámolójában: „Az iparoktatás ezen alcsoportja igen kedves és változatos képet nyújtott, bár az egész iparoktatási kiállításban a legtöbb gyenge és a kellő mértéket meg nem ütő tárgyat itt lehetett látni, amennyiben nőipariskoláink egy része nélkülözi teljesen a tervszerűséget, sőt sok tekintetben a nemesebb Ízlést is.” (SZTERÉNYI, 1898: 794.) Ha a gazdasági modernizáció talaján nem is tudtak érdemeket szerezni a női ipariskolák, de a nemzeti öntudat és kultúra ápolásában igen. En-

nek kiemelése némileg a szöveg dorgáló hangnemén is enyhített: „A nőipariskolák érdeméül tudandó be, hogy nagyban kultiválják a magyar díszítő motívumokat, miben leginkább a budapesti állami és a győri nőipariskola szerez érdemeket.” (SZTERÉNYI, 1898: 796.)⁵

5. kép: Az ungvári Agyagipari szakiskola kiállítási anyaga

A nemzeti értékeket kifejező díszítő formakincs megteremtése és elterjesztése a századforduló iparművészetének és ezzel együtt iparoktatásának is visszatérő kérdése volt. A magyar állam ezeréves fennállásának megünneplésekor tehát természetesnek tekinthető, hogy a kiállított munkadarabok kiválasztásánál elsősorban a magyaros díszítésűek kaptak nagyobb hangsúlyt. Az ungvári agyagipari szakiskola jeles magyarok portréit, illetve a népeletből vett jeleneteket is megjelenített. A magyaros stílus széleskörű szerepeltetése azonban nem mindenkinek elégítette ki maradéktalanul a nemzeti érzelmeit, miként a brassói ipariskola egy szaktanárát sem: „A magyar stíl kérdésevel való tüzetesebb foglalkozásra azon körülmény vezetett, hogy ízléssel nem fér össze millenniumi kiállításunkon idegen kulturával ünnepelni. Belső kényszer folytán ez alkalommal mellőznöm kellett a divatos és hálás stíleket, renaissance, angolgót, barokk, melyekben más kiállításra minden lelkifurdalás nélkül, tervezhettem volna és terveztem is. Így azonban főbb munkák terveit, melyekkel iskolánk a kiállításban részt vett, magyar stílusban készítettem.” (SIKLÓDY, 1896: 3.)

Az iparoktatási osztályból a legmagasabb kitüntetést, a millenniumi kiállítás nagy értelmű egy speciális intézmény, a nagybecskereki államilag segélyezett szőnyegipari tanműhely nyerte el a „szép és ízléses munka, új iparág meghonosításáért” (SCHMIDT, 1897: 289) Az in-

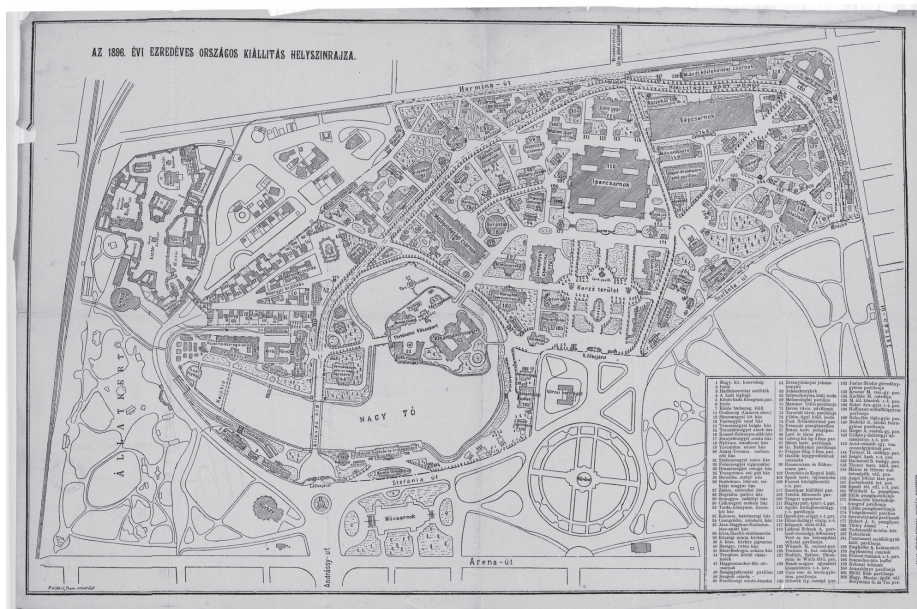
doklás szerint, a tanműhely sikerrel terjesztette a csomózott szőnyegek készítését Magyarországon, eredményein felbuzdulva pedig egy szőnyeggyárat is létesítettek a tanintézet mellett, ami a megerősíteni kívánt iparosodó ország szempontjából különösen értékesnek hatott (SZTERÉNYI, 1898: 767). Érdemes megjegyezni azonban, hogy az állami intézményeket versenyen kívül helyezték, ezzel azok elkerülték a hivatalos megmértetést, így az ipari szakiskolák és felső ipariskolák hivatalos díjazásban sem részesülhettek (GELLÉRI, 1894: 44-45; SCHMIDT, 1897: 289.).

A millenniumi ünnepségsorozatba egyes ipariskolák helyi szinten is bekapcsolódtak, amelyeknél egyaránt találunk a dicső múlt eredményeinek bemutatását (HEGEDŰS, 1896: 117-123.), illetve a jövőbe mutató új iskolaépület alapkövetését is (KÖVÁRY, 1897: 189.). Az ezredéves kiállítás kísérő rendezvényeként több fontos szakmai kongresszust is szerveztek, ezek közül a II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszusra július 3-8 között került sor. A tanügyi kongresszusnak külön iparoktatási szakosztálya ülésezett, amelyen több elvi és gyakorlati kérdést is érintettek (NAGY – BEKE – KOVÁCS, 1898; KÖVÁRY, 1897: 275-282.). A legtöbb szó a tanoncokról esett, de a szakoktatás számos egyéb kurrens és jövőbe mutató kérdését is tárgyalták (pl.: szaktanárok képzése, tantervi reformok stb.).

A 19. század végére az egyes nemzetek közötti kulturális és gazdasági versengés mind jobban kiéleződött, amely a világ- és országos kiállításokon is érezte hatását. Az ezredéves kiállításról készült beszámolók, illetve kísérő rendezvények ebbe a diskurzusba íródtak bele. Az iparoktatási intézmények ismertetésénél és a tanügyi kongresszus felszólalásaiban is rendszeresen szerepelt a versenyzés, az összehasonlítás más országokkal, főként Ausztriával, mint a magyar ipar (és nemzetállam) legfőbb riválisával: *„A szabad kereskedelmi rendszer mellett azon állam, melynek iparosai képzettebbek: nemcsak túlszárnyalja ipari tekintetben szomszédait, hanem valóságos védővámval is lesz körülsáncolva a többivel szemben. Ezért kell nálunk, Magyarországon, még a külföldnél is fokozottabb mértékben elsősorban állami feladatnak tekinteni az iparoktatást, mert hiszen állami intézmény a közös vámterület, melynek hatásait a külföldön nem ismerik, és mert Ausztria is állami feladatnak tekinti az iparosképzést. Gazdasági tekintetben elsőfokú létkérdés, hogy e téren lépést tartsunk a Monarchia másik államával.”* (TORDAI, 189: 6-7)

*

Az iparoktatás fontos szerepet töltött be az ország modernizálásában, az ezredéves kiállításon azonban csak egy félreeső csarnok egyik oldalhajójában kapott szűkös helyet, ami a magyar társadalom dualizmuskori értékrendjét is szimbolizálta. A kiállítók büszkén mutatták be eredményeiket, magyaros stílusú tárgyakkal az ünnepség főáramlatában érezhetők magukat, sikereikről a helyi sajtó és iskolai értesítők zengtek hazafias sorokat. Úgy tűnhetett, hogy a legjobb úton haladnak és a magyar állam újabb ezeréves építményét építik. Egészen odáig, míg a szakértők figyelő tekintetüket rájuk nem szegezték és lehúsították a lángoló önérzetüket, hogy nem sokkal később az önámítók végleg bezárják kapuikat⁶ és csak a valóban modern, szilárd alapokkal rendelkező és megújulni kész intézmények működjenek tovább.

6. kép: Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás helyszínrajza

Jegyzetek

- 1 „AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINSZTÉRIUMA ÚNKP-16-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”
- 2 Jókai Mór: Utószó a magyar nemzet történetéhez. 1898. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> 2017. március 25.
- 3 Kóváry 1897. Maltekovics Sándor főszerkesztésében, Szerényi József társszerkesztésével készült kilenc kötetes Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye című munka.
- 4 A nőipariskolák közül egyedül a budapesti intézet volt állami jellegű, a többi iskola magán, illetve egyesületi intézményként működött.
- 5 A győri nőipariskola, többi hasonló iskolához viszonyított, pozitív szerepléséről számolt be a Győri Közlöny is. (Nőiipariskolák a kiállításon. [sz.n.] Győri Közlöny, 1896. július 16. 1.)
- 6 Az egykori kiállítók közül több kézműves iskola és ipari tanműhely – mint a mágocsi szakiskola vagy a miskolci faipari tanműhely – bezárásáról már maga Szerényi József adott hírt 1898-es munkájában. (SZTERÉNYI, 1898: 760-840)

Képjegyzék

1. Az ezeréves millenniumi kiállítási plakát rajza Forrás: SCHMIDT József (1897): A kiállítás szervezete és berendezése. In: Maltekovics Sándor (főszerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye* 3. kötet. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 178.
2. Az ezredéves kiállítás egyik főkapuja Forrás: SCHMIDT József (1897): A kiállítás szervezete és berendezése. In: Maltekovics Sándor (főszerk.): *Magyarország közgazdasági és*

- közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 3. kötet. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 146.
3. Tengeri akvárium az ezredéves kiállításon Forrás: SCHMIDT József (1897): A kiállítás szervezete és berendezése. In: Maltekovics Sándor (főszerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 3. kötet*. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 110.
 4. A körmöcbányai Csipkeverő tanműhely, a budapesti Technológiai iparmúzeum és a budapesti Állami felső ipariskola kiállítási anyagai az ezredéves kiállításon Forrás: SZTERÉNYI József (1897): *Az iparoktatás Magyarországon*. Pesti Könyvnyomda. Budapest, 601.
 5. Az ungvári agyagipari szakiskola kiállítási anyaga Forrás: SZTERÉNYI József (1897): *Az iparoktatás Magyarországon*. Pesti Könyvnyomda. Budapest, 598.
 6. Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás helyszínrajza Forrás: Debreceni Egyetem elektronikus Archívum (<http://hdl.handle.net/2437/100386> 2017. április 7.)

Hivatkozások

- GELLÉRI Mór (1894): Az ezredévi kiállítás. In: MÁRTONFFY Márton (szerk.): *Iparosok Olvasótára I.*, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), Budapest.
- GERŐ András (1993): Az Ezredévi Emlékmű. In: *Uő: Magyar polgárosodás*. Atlantisz, Budapest, 343-378.
- HEGEDÜS Károly (1896): *Értesítő a Budapesti állami ipariskola 1895–1896. tizenhetedik tanévről*. Pátria, Budapest.
- KOVÁTS József (1896): *A homonnai állami faipari szakiskola értesítője az 1895–96. iskolai évről*. A „Zemplén” Könyvnyomtató műintézetéből, Sátoraljaújhely.
- KÖVÁRY László (1897): *A millennium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkotások*. Atheneum, Budapest.
- NAGY László – BEKE Manó – KOVÁCS János (1898): *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója*. Kongresszus Végrehajtó Bizottsága, Budapest.
- SCHMIDT József (1897): A kiállítás szervezete és berendezése. In: MALTEKOVICS Sándor (főszerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 3. kötet*. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1–425.
- SIKLÓDY István (1896): Magyar stíl. In: ORBÁN Ferenc (szerk.): *A brassói magyar kir. állami közép faipariskola XI. évi értesítője az 1895/96. tanévről*. Alex Könyvnyomda, Brassó, 3–35.
- SZÉKELY Miklós (2012): *Az ország tükei: magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának viláckiállításain*. CentrArt, Budapest.
- SZTERÉNYI József (1897): *Az iparoktatás Magyarországon*. Pesti Könyvnyomda. Budapest.
- SZTERÉNYI József (1898): Ipari és kereskedelmi oktatás. In: MALTEKOVICS Sándor (főszerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 9. kötet*. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 691–840.
- TORDAI Imre (1896): Tordai Imre okl. gépészmérnök, marosvásárhelyi szakisk. szaktanára, előadói javaslata az 1896. évi ezredéves kiállítás alkalmával Budapesten tartott II. országos és egyetemes tanügyi kongresszus iparoktatási szakosztályában. In: Fekete Jakab szerk.: *Értesítő a Marosvásárhelyi Fa- és Fémipari Szakiskola és a vele kapcsolatos Építő- és Agyagipari Tanfolyamok működéséről az 1895–96-ik tanévben*. Marosvásárhely, Ny. Adi Árpád.
- VARGA Bálint (2017): *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végén Magyarországon*. Budapest.
- VÖRÖS Katalin (2013): „Kié a tanonc?” A kettős felügyeleti rendszer a 19. század második felének tanoncoktatásában. In: Méreg Martin, Somodi Imre, Vörös Katalin (szerk.): *Tanulmányok a neveléstörténet pécsi műhelyéből*, 55–64.